

УДК 327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.14>

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Руслан Демчишак

*Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, 79000, м. Львів, Україна*

Досліджено закономірності, спільні та відмінні риси функціонування політичних режимів держав Центральної Азії у постбіполярний період, простежено напрями їх еволюції.

Констатовано, що політичні режими країн Центральної Азії загалом, попри формальну демократичну атрибутику, можна трактувати як авторитарні із регіональною та національною специфікою. При чому у всіх країнах регіону нова панівна верства формувалася здебільшого із представників колишньої комуністичної еліти. Попри схожість трансформаційних процесів посттоталітарного транзиту, їх спрямованість частково різнилася.

З'ясовано, що до спільних характеристик цих режимів можна віднести: непотизм, корупцію, узурпацію влади президентом (регулярне використання референдумів як інструменту реалізації цієї цілі), поступове зменшення громадянських прав та свобод (виняток – Киргизстан, Казахстан при К. Токаєві до січня 2022 р. та частково Узбекистан при Ш. Мірзієєві). В деяких режимах створюються передумови для передачі влади у спадок (Таджикистан та Туркменістан, де це вже відбулося у березні 2022 р.). Слаборозвинуте громадянське суспільство та поступова ліквідація опозиції призвела до монолітності режимів (виняток – Киргизстан, де відбулись 2 кольорові революції). Культ особистості наявний у всіх режимах (винятки – Киргизстан та Узбекистан при Ш. Мірзієєві). Політична еліта держав регіону, роблячи акцент на традиціоналізмі та націоналізмі, наголошує на власній специфіці і неприйнятності західних цінностей (виняток – Киргизстан). Найбільш жорсткий авторитарний режим витворено у Туркменістані. У Таджикистані жорсткість режиму частково нівелюється слабкістю центральної влади через сімейно-клановий характер суспільних відносин. В останній період незначні тенденції до лібералізації мають місце у Казахстані та Узбекистані, водночас подальша спрямованість трансформаційних процесів у цих державах у значній мірі залежатиме від особистої позиції лідерів.

Прогнозовано подальшу спрямованість еволюції політичних режимів держав Центральної Азії у напрямі збереження вище описаних закономірностей, із лише частковою корекцією на тенденції світового політичного процесу.

Ключові слова: політичний режим, Центральна Азія, Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан.

Тенденції сучасного цивілізаційного розвитку, трансформаційні процеси політичних систем країн світу посилюють інтерес до дослідження закономірностей функціонування політичних режимів держав конкретних субрегіонів. Серед останніх важливе місце займає Центральна Азія, політичні режими якої виступають як яскравим зразком посттоталітарного транзиту республік колишнього СРСР з виразною регіональною специфікою.

Попри зорієнтованість дослідження у більшій мірі на електронну джерельну базу, нами було використано монографію Т. Ляшенко (найбільш комплексне вітчизняне наукове дослідження політичних систем країн Центральної Азії, доведене до 2010 р.) [13], ряд

наукових статей [3, 12, 15, 20, 27, 29] та публіцистичної аналітики [5, 6, 18, 19, 26, 28, 31], у яких заторкуються окремі аспекти проблеми.

Метою даної роботи виступає дослідження закономірностей та напрямів еволюції політичних режимів держав Центральної Азії у постбіполярний період.

ТУРКМЕНИСТАН. Спільною рисою формування владної еліти усіх країн Центральної Азії став той факт, що після розпаду СРСР на чолі новоутворених держав опинилися колишні комуністичні керівники республік. Так, президентом Туркменістану став Сапармурат Ніязов, якому, по суті, вдалося змінити ідеологію з комуністичної на націоналістичну. С. Ніязов прийняв титул Туркменбаші («вождь туркмен»), отримав посаду довічного, незмінюваного президента, а також ввів культ «Рухнами» (написаної ним «Книги Духу»), в рамках якої він шанувався як пророк. На випадок, якщо пропаганда та субсидії для народу не дадуть потрібного результату, режим створив потужний апарат внутрішньої безпеки. По суті, Туркменістан перетворився в поліцейську державу, що більше нагадує про сталінську епоху, ніж про пізній СРСР [18].

У Туркменістані жодного разу не було виборів, які хоча б передбачали наявність реальної альтернативи. У 1992 році Ніязов був обраний президентом, отримавши неймовірні 99,5 % голосів. У 1994 році він першим з лідерів пострадянських держав продовжив своє перебування при владі до 2002 року в результаті референдуму. У 1999 році Ніязов був проголошений довічним президентом, і до його смерті президентські вибори не проводилися [18].

У Туркменістані конституційний розвиток визначався існуванням найжорсткішої диктатури на пострадянському просторі, яку можна визначити як синтез тоталітаризму і деспотичного патерналізму. В пострадянську Конституцію Туркменістану 1992 р. вносили безліч поправок, які в цілому символізували подальший відступ від демократичних норм. Закритий характер держави підтримувався доктриною нейтралітету [11].

Після смерті Ніязова в 2006 році новий президент Гурбангулі Бердимухамедов, який зайняв посаду внаслідок перших в історії Туркменістану формально альтернативних виборів, ініціював «відлигу» [13, с. 90]. Проте вона, як і хрущовська «відлига», лише послабила найбільш негативні характеристики, що склалися в країні, але не демонтувала цей режим повністю. Висунуті в 2008 р. з ініціативи президента пропозиції щодо конституційної реформи були орієнтовані на міжнародні стандарти, ринкову економіку, екологічні вимоги й збалансовану концепцію відносин суспільства і держави. Незважаючи на те, що уряд Туркменістану висловив велику зацікавленість в освоєнні передового досвіду інших країн, процес демократизації в цілому ішов дуже повільно [12, с. 270].

Конституційна реформа 2008 року замість того, щоб збалансувати владу і стати кроком на шляху демократизації, збільшила прерогативи президента, наділивши його правом призначати керівників регіональних органів влади, членів ЦВК, суддів та інших посадових осіб. Ця реформа завершилася певною модернізацією авторитаризму [11].

Ніязівський культ особистості Г. Бердимухамедов замінив власним — за тим же зразком. На ключові міністерські посади було призначено численних родичів президента. Тепер по всій країні на транспарантах і в державних установах висять портрети другого президента. Бердимухамедов отримав почесний титул аркадага, або покровителя. У 2016 році Бердимухамедов домогся внесення поправок в конституцію, згідно з якими президентський термін продовжувався до семи років, а положення про звільнення глави держави з посади після досягнення 70-річного віку скасовувалося. Тим самим він, по суті, забезпечив собі безстрокове перебування у владі [18].

Варто згадати і про свободу слова. При Ніязові будь-яке інакомислення жорстоко придушувалося. ЗМІ залишалися під тотальним державним контролем, обмежувалося

свобода пересування, а доступ до зовнішнього світу був ускладнений. Не змінилася ситуація і при наступному президентові. Незважаючи на наявність правових положень про право на свободу зібрань, влада рідко дозволяє громадянам вільно користуватися цим правом. Внаслідок тотального контролю держави над ЗМІ та обмеженим доступом до інтернету, громадянам важко отримати інформацію про події всередині країни і за її межами з альтернативних джерел. Туркменський уряд регулярно блокував такі сайти, як YouTube, Facebook і Twitter [3].

Специфіка Туркменістану полягає в тому, що правління зберігає клановий характер, а внутрішня логіка поточних змін полягає в переході влади від одного клану до іншого. В країні як і раніше панує корупція, яка охоплює всі рівні влади і еліту, середовище президента. Гостра нестача кваліфікованих кадрів, невелика чисельність інтелектуальної еліти разом з їх періодичними чистками, деградація системи освіти, слаборозвинена промислова база, постійне переслідування опозиції, слаборозвинене громадянське суспільство – все це говорить про те, що ні про яку демократію в країні не може бути й мови [30].

3 19 березня 2022 р. президентом Туркменістану стає Сердар Бердимухамедов, син Гурбангули Бердимухамедова. Передачу владних повноважень синові за життя батька експерти оцінюють як бажання забезпечити плавний та безконфліктний перехід влади у спадок.

УЗБЕКИСТАН. В Узбекистані простежується цілеспрямована відмова від запозичення західних ліберальних норм і послідовна орієнтація на принципи «національної самобутності і культурних традицій» у конституційному розвитку. В основу офіційної доктрини нової держави лягло переконання про те, що «у східній країні демократія не може мати такого вигляду, якого вона має у західних країнах» [12, с. 269].

Прийняття Конституції та обрання першого президента республіки Іслама Карімова стали першими діями Узбекистану після розпаду СРСР. Референдум 2002 р. з внесення змін до Конституції збільшив тривалість президентського мандата І. Карімова з 5 до 7 років. Революція в Киргизстані 2005 р. і ряд інших політичних факторів мали наслідком закриття кордонів і фактичне введення режиму президентської диктатури. Напруженість у Ферганській долині (виступи проти режиму І. Карімова весною 2005 р., які офіційний Ташкент пов'язував із ісламським тероризмом) привела до чергового посилення режиму [26].

І. Карімов взяв курс на абсолютизацію суверенітету та розвиток національної ідентичності. Він сформулював 5 принципів стратегії реформування Узбекистану: деідеологізація економіки, держава – головний реформатор, верховенство закону, сильна соціальна політика, поетапний перехід до ринкової економіки [23]. Водночас Узбекистан, по суті, проводив ізоляціоністську політику, що супроводжувалася постійним обмеженням прав численних етнічних меншин (таджиків, росіян, каракалпаків).

За час правління І. Карімов будував економіку на радянський кшталт, хоча при цьому проводилася послідовна політика декомунізації. Президент створив в державі жорсткий авторитарний режим – опозиційним політикам і інакомислячим доводилося емігрувати; протести придушувалися; в тюрмах сиділи сотні політв'язнів [1]. Хоча, згідно з узбецькою ідеологією, Узбекистан мав позиціонуватися остроєм стабільності, миру і порядку.

Узбецький уряд витрачав значні кошти на розвиток силових структур і армії, яка вважається кращою в регіоні. Ймовірно, саме на ці сили він має намір спиратися, щоб підтримувати спокій всередині країни і безпеку на кордонах [19].

В грудні 2007 р. відбулися чергові вибори президента республіки Узбекистан. За Конституцією І. Карімов уже не мав права у черговий раз балотуватися на цю посаду, проте

взяв участь і переміг, набравши 88% голосів виборців. Водночас участь у виборах альтернативних кандидатів дозволила констатувати наявність крихкої «тенденції до реформування політичної системи в напрямку поліцентризму». Намітивши можливість змін, режим, водночас, вказав межі можливої трансформації [13, с. 76].

Політика, яку проводив І. Карімов, як вважають експерти, виправдала себе у певній мірі на початку 1990-х: жорстким авторитарним методом було збережено інституційне управління. У 90-ті роки Узбекистан, на думку багатьох політологів, стояв на межі між-етнічних конфліктів, боротьби кланів, чиновницького грабежу ресурсів і розвалу армії, а патерналізм тоді врятував країну від втрати цілісності [6].

Після приходу до влади в 2016 році новий президент Шавкат Мірзієєв (переміг на формально альтернативних виборах з відсотком 88,6 %) взяв курс на лібералізацію економіки і реформи в державному управлінні. При ньому в узбецьких ЗМІ стали з'являтися критичні матеріали і сюжети, в тому числі про рівень реального життя, про випадки свавілля співробітників правоохоронних органів, про проблеми трудових мігрантів. Відбувалося поетапне звільнення з узбецьких в'язниць правозахисників і журналістів, а також тих, хто був в опозиції колишнього режиму. Також відбулася валютна реформа і демонополізація силових структур. Були введені біометричні закордонні паспорти [15].

Однак, нові економічні свободи в Узбекистані поки майже не трансформуються в політичні. За час правління Ш. Мірзієєва опозиція в країні так і не з'явилася, а найпомітніший опозиційний політик М. Саліх, як і раніше, живе в Туреччині. У жовтні 2021 р. Ш. Мірзієєва було переобрано на 2-й термін, хоча про справді вільні вибори у країні мова не йде. Також, в Узбекистані до сих пір офіційно не працюють західні ЗМІ.

Здійсненню демократичних реформ в Узбекистані загрожує багато перешкод, з яких головними загрозами є: перевага прихильників жорсткого авторитарного правління, які володіють відчутним впливом на проведення політики, неформоване громадянське суспільство, державна бюрократія, і нарешті, корупція [25].

КАЗАХСТАН. Процеси становлення політичних інститутів Казахстану можна розділити на кілька етапів. Логічним завершенням першого етапу (1991-1993 рр.), на якому основна увага приділялась не стільки створенню нової політичної системи, скільки руйнуванню існуючої, стало прийняття в 1993 р. Конституції, що носила перехідний характер. Президентом країни з 1990 р. був Нурсултан Назарбаєв, що очолив процес становлення незалежності і державності Казахстану. Офіційно при цьому заявлялося, що метою такого процесу є демократична і правова держава, на практиці ж, як зазначає дослідниця центральноазійського регіону Марта Брілл Олкотт, Казахстан опинився «у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією» [21].

Під час другого етапу (1993-1995 рр.) в РК відбулася різка ескалація соціально-політичної напруженості, що посилювало авторитарні тенденції. Хоча, в той же час, відбулося організаційне оформлення опозиції, було створено партії і профспілки. Вакуум влади заповнив президент, який наприкінці квітня 1995 р. на основі референдуму продовжив свої повноваження до 2001 р. Прийнята в кінці серпня 1995 р. на основі референдуму нова Конституція узаконила це положення [8].

На третьому етапі (1995-1998 рр.) йшов процес авторитарної модернізації в умовах «великої приватизації». У розглядуваний період проводилася політика значного посилення президентської влади в країні. Це зумовлено наступними причинами: – до кінця 1990-х рр. тривало падіння обсягів ВВП; – не були подолані важкі соціальні наслідки «шокової терапії»; – очікувана від Заходу масштабна фінансова допомога так і не надійшла, тому довелося опиратися на власні сили. Президент Казахстану Н. Назарбаєв прямо зазначав, що «на

перехідний період збережеться тенденція посилення виконавчої влади, без чого неможливим є реформування економіки» [16].

На четвертому етапі (з 1998 по 2004 р.) політична система РК будувалася на основі моделі «керуваної демократії». В її основі лежала ідея підвищення стійкості системи через зміцнення президентської влади при одночасному розвитку інституційних елементів демократії. Основна мета полягала в тому, щоб не допустити переділу власності, що була зосереджена в руках «сім'ї» та її найближчого оточення. У жовтні 1998 р. Н. Назарбаєв ініціював внесення змін до Конституції РК. З одного боку, це сприяло зміцненню авторитаризму через подовження терміну президентських повноважень з 5 до 7 років і скасування 65 – річного порогу вікового цензу для обрання президента. А з іншого – призвело до появи деяких елементів демократизації за рахунок, наприклад, появи в нижній палаті парламенту РК 10 додаткових місць для депутатів, що обираються за партійними списками. Також у 2002 р. указом Назарбаєва в республіці було засновано інститут омбудсмена. У 2003 р. був введений мораторій на смертну кару [4].

Наступним етапом реформування був період з 2004 р. і до відставки Назарбаєва. Роком великих реформ став 2007 р. Саме тоді було прийнято Закон «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Казахстан», на основі якого главою держави було підписано ряд відповідних законів: «Про Уряд», «Про Президента», «Про вибори в Республіці Казахстан», «Про Парламент і статус його депутатів» [13, с. 72]. Перехід до пропорційної виборчої системи, розширення прерогатив парламенту і прем'єр-міністра відбувався при збереженні домінування президентської партії в парламенті і зміцненні культу особистості.

За час свого правління Н. Назарбаєв використовував жорсткі методи правління, допускаючи водночас існування опозиційних груп, яким залишав деяку можливість для дійсного і навіть політичного самовираження. У країні склався своєрідний політичний плюралізм, обмежений президентською волею. Н. Назарбаєв «зачищав» еліту не поспішаючи, зате цілеспрямовано, видаляючи з неї своїх суперників, багато з яких користувалися чималим впливом у суспільстві [12, с. 266].

У 2010 р. за Н. Назарбаєвим було закріплено статус «національного лідера» – «Елбаси». Тепер його не можна було притягнути до відповідальності за дії, вчинені в період перебування на посту президента країни, навіть коли він піде на заслужений відпочинок. Законом також гарантована недоторканність власності та банківських рахунків першого президента та його сім'ї [32]. На позачергових президентських виборах 2011 р. Н. Назарбаєв набрав 95,5 % голосів виборців, продовживши період свого перебування при владі.

Після того, як Н. Назарбаєв покинув пост президента (березень 2019 р.), до влади прийшов Касим-Жомарт Токаєв. При чому екс-президент залишив за собою ряд посад, залишаючись реальним лідером держави. Під час виборчої кампанії у країні проходили акції протесту – як проти К. Токаєва (вступив на посаду президента з червня 2019 р.), так і проти урядового рішення перейменувати столицю країни з Астани в Нур-Султан. Але К. Токаєв відмовився від жорсткого придушення протестів і сформулював свій підхід так: «різні думки, але єдина нація». Незабаром за його ініціативою в країні було засновано новий майданчик для діалогу держави з громадянським суспільством – Національну раду суспільної довіри. За рік президентства К. Токаєв провів ряд соціально-економічних реформ, спрямованих на підтримку малозабезпечених та малого бізнесу. Також було знижено кількість членів для реєстрації партій – з 40 тисяч до 20. К. Токаєв прямо вказав на необхідність розвитку у країні інституту парламентської опозиції. Крім того, в партійних списках з'явилася 30% квота для жінок і молоді [24].

У січні 2022 р. у Казахстані вибухнули чергові протести із закликами до демократизації та реформування країни, спрямовані проти режиму К. Токаєва. Цього разу новий президент, запросивши підтримку РФ та ОДКБ, жорстко подавив виступи, скориставшись водночас політичною ситуацією, щоб звільнитися остаточно з-під впливу оточення Н. Назарбаєва і стати реальним керівником держави [14].

КИРГИЗСТАН. Протягом 30 років суверенного розвитку Киргизстан відчайдушно відстоює право називатися «острівком демократії» в бурхливому морі авторитаризму Центральної Азії. Політичний розвиток Киргизстану унікальний для Центральної Азії – ця країна постійно експериментує з конституційним ладом. В історії пострадянського Киргизстану було представлено до семи різних варіантів конституційного ладу.

У Киргизстані першою стадією конституційних перетворень стало прийняття першої Конституції 5 травня 1993 р., яка закріпила конструкцію президентсько-парламентської республіки, близьку до російської моделі. Ця Конституція неодноразово піддавалася ревізії шляхом конституційних референдумів та внесення поправок [9].

До середини 1990-х років Киргизстан, як справедливо зазначає дослідниця регіону Тетяна Ляшенко, просувався «в напрямі створення демократичної держави. І ця трансформація відбувалася майже паралельно процесам у країнах Центральної Європи» [12, с. 271]. Велика частина реформ в Киргизстані була здійснена першим президентом А. Акаєвим (1991–2005), зокрема введення національної валюти, розвиток підприємництва, демонополізація економіки та лібералізація цін були здійснені при ньому. Однак уже з 1994 року почалися затримання за надуманими звинуваченнями, закриття ЗМІ та переслідування опозиції [28].

Друга стадія політичної трансформації представлена «революцією тюльпанів» 24 березня 2005 р., ціллю якої стали повалення режиму А. Акаєва та перехід до парламентської або, як мінімум, парламентсько-президентської республіки. Прийнята в кінцевому рахунку за результатами «революції тюльпанів» нова редакція Конституції 2007 р. знову стала предметом перманентного конфлікту між президентом і ліберальною опозицією [9].

Після березневої революції президентом країни обрано К. Бакієва, який обіймав цю посаду у 2005–2010 рр. На так званому «курултаї злагоди» новообраний президент заявив про намір будувати «дорадчу демократію» [13, с. 81]. Але по факту за Конституцією від 2007 р. президент узурпував державну владу. До початку 2008 року, в Киргизстані остаточно склалося суперпрезидентське правління, в якому неформальні структури управління – так звана «сім'я», найближче оточення «сім'ї» – стояли над державними інститутами. Супутниками суперпрезидентського режиму К. Бакієва стали непотизм (фактично другою посадовою особою в державі був син президента М. Бакієв), клановість, корупція, криміналізація влади, політична і економічна монополія президентської «сім'ї», придушення свободи слова і жорстоке переслідування інакомислення та опозиції [2].

Початком третьої стадії конституційної трансформації слід вважати нові конституційні перетворення, пов'язані з квітневою революцією 2010 р., що повалила режим К. Бакієва та проголосила повернення до ідей парламентаризму, які не були реалізовані в ході «революції тюльпанів» 2005 р. Революція 2010 р. в Киргизстані стала найбільш радикальною спробою зміни політичного режиму в країні (та в регіоні в цілому), позначивши перехід до парламентської республіки (за класифікацією, прийнятою у політичній науці, змішаної парламентсько-президентської республіки, оскільки зберігалася посада всенародно обраного президента) і прийняття нової Конституції на референдумі в 2010 році [13, с. 81].

Період президентського правління А. Атамбаєва (2011–2017 рр.) був досить сумбурним. У внутрішній політиці, стягнувши на себе силовий блок – прокуратуру, МВС

і КДБ – він підпорядкував уряд, МЗС, і більшість інших державних інститутів, експропріював ЗМІ. До кінця свого президентства режим А. Атамбаєва мав всі класичні авторитарні характеристики [22].

З 2017 р. по жовтень 2020 р. країну очолював С. Жеєнбеков. За його наказом був заарештований в ході публічної спецоперації колишній президент А. Атамбаєв, закритий телеканал, що належав колишньому президенту і періодично критикував нову владу [31]. Тюремне ув'язнення критиків режиму стало нормою. Дії президента та його команди викликали чергову хвилю протестів у країні, внаслідок яких С. Жеєнбеков змушений був піти у відставку. З січня 2021 р. президентом Киргистану став колишній в'язень-опозиціонер Садир Жапаров.

Проблема Киргизстану, на думку експертів, полягає в тому, що тут відбувалися не революції, а зміна персон. Киргизстан при А. Акаєві був більш вільним і корумпованим, при К. Бакієві – більш авторитарним і корумпованим, при А. Атамбаєві – знову більш вільним і корумпованим, тобто дві кольорові революції не мали великого впливу на реалії суспільного життя [27].

Попри періодичну зміну влади перспектива побудови демократичного режиму виглядає досить туманною у країні, політична культура якої залишається і без змін, основою життя людей у якій продовжують бути кланово-сімейні відносини. Водночас слабкість центральної влади робить Киргистан залежним від факторів зовнішньої політики чи не найбільше з усіх країн Центральної Азії.

ТАДЖИКИСТАН. У Таджикистані ключове значення в ході пострадянських конституційних дебатів мала проблема збереження світської держави. Прийняття Конституції Таджикистану на референдумі 1994 р. було здійснено в розпал громадянської війни. Конституція закріплювала світський характер держави, що стало основним об'єктом критики з боку Об'єднаної Таджикиської Опозиції (ОТО), яка стояла на позиціях ісламської держави. Недостатня легітимність Конституції зумовлювалася наступним: у референдумі не змогла взяти участь значна частина населення (що перебувала у вигнанні); конституція фактично відобразила інтереси тільки однієї із військово-політичних коаліцій. Також, Конституція залишила неуроченими питання про форму правління. У конституційних положеннях можна знайти елементи конструкції президентської республіки, однак чітко визначити форму правління таджицької держави неможливо [29].

Конституційна реформа в Таджикистані виступала насамперед як механізм вирішення конфлікту громадянської війни – спорів про світський характер держави, формування нового парламенту, проведення виборів президента. Внесення поправок до Конституції було можливим внаслідок референдуму. Так, зміни до конституції, винесені на референдум 1999 р., включали: створення нової моделі двопалатного парламенту; створення судової ради; рішення про легалізацію функціонування політичних партій, створених на релігійній основі; продовження терміну повноважень президента з 5 до 7 років без можливості переобрання. Еволюція таджицького конституціоналізму в наступний період йшла в напрямку авторитаризму і зміцнення режиму особистої влади Емомалі Рахмона. Щодо чергової нової редакції Конституції (референдум 2003 р.), то у ній фіксувалося, що починаючи з 2006 р., президент отримував право займати свій пост ще два семирічні терміни [10]. На президентських виборах 2006 р., у яких конкурували п'ять кандидатів (жоден із них не був представником опозиції) Е. Рахмон набрав 80 % голосів виборців.

У Таджикистані, попри формально демократичну атрибутику режиму, щораз більше посилюються ознаки авторитаризму. Водночас, як слушно зауважує Т. Ляшенко, у країні на зміну «регіонально-клановій системі управління приходять система управління типу «сім'я» [12, с. 272].

У Таджикистані також присутній культ особистості. У 2015 р. був прийнятий закон, згідно з яким Рахмон не тільки отримав новий статус, але і багато привілеїв, які стосуються і членів його сім'ї [5]. Призначення старшого сина на посаду столичного мера в 2017 р. і старшої дочки на пост глави адміністрації президента дуже яскраво продемонстрували впевненість президента в проведенні його політики і використанні непотизму в якості методу державного управління. З 2016 р., відповідно до нових поправок до Конституції, Е. Рахмон отримав можливість балотуватися на пост глави держави скільки завгодно разів без жодних обмежень за віком. Водночас за президентом закріплено безліч титулів, є власне свято, а його портрети висять по цілій країні [5].

Наступником Е. Рахмона на посаді президента Таджикистану експерти бачать його старшого сина Рустама Емомалі Рахмона, який з 2020 р. очолює законодавчий орган країни.

Досвід Таджикистану показує, що жорсткий режим не обов'язково передбачає наявність сильної держави. Влада традиційних патримоніальних інститутів, страх перед військовою та обмеженість доступу до інформації дали правлячій еліті Таджикистану можливість консолідувати країну без великих витрат і поглиблення демократизації [20].

Отож, політичні режими країн Центральної Азії загалом, попри формальну демократичну атрибутику, можна трактувати як авторитарні із регіональною та національною специфікою. У всіх країнах регіону нова панівна верства формувалася здебільшого із представників колишньої комуністичної еліти.

До спільних характеристик цих режимів можна віднести: непотизм, корупцію, узурпацію влади президентом (регулярне використання референдумів як інструменту реалізації цієї цілі), поступове зменшення громадянських прав та свобод (виняток – Киргизстан, Казахстан при К. Токаєві до січня 2022 р. та частково Узбекистан при Ш. Мірзіяєві). В деяких режимах створюються передумови для передачі влади у спадок (Таджикистан та Туркменістан, де це вже відбулося у березні 2022 р.). Слаборозвинуте громадянське суспільство та поступова ліквідація опозиції призвела до монолітності режимів (виняток – Киргизстан, де відбулись 2 кольорові революції). Культ особистості наявний у всіх режимах (винятки – Киргизстан та Узбекистан при Ш. Мірзіяєві). Найбільш жорсткий авторитарний режим витворено у Туркменістані. У Таджикистані жорсткість режиму частково нівелюється слабкістю центральної влади через сімейно-клановий характер суспільних відносин. Роблячи акцент на традиціоналізмі та націоналізмі, політична еліта держав регіону наголошує на власній специфіці, стверджуючи про неможливість підлаштування країн Центральної Азії під західні ліберальні цінності (виняток – Киргизстан). В останній період незначні тенденції до лібералізації мають місце у Казахстані та Узбекистані, водночас подальша спрямованість трансформаційних процесів у цих державах у значній мірі залежатиме від особистої позиції лідерів.

Прогнозуючи подальшу спрямованість еволюції політичних режимів держав Центральної Азії, припускаємо збереження, принаймні у середньостроковій перспективі, вище описаних закономірностей, із лише частковою, на нашу думку, корекцією на тенденції світового політичного процесу.

Список використаної літератури

1. Абашин С. Узбекистан после СССР. *Журнал «Звезда»*. 08.2015. URL: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2015/8/uzbekistan-posle-sssr.html>.
2. Аширов Ж. Государственно-политический режим в Кыргызской Республике и этапы становления института президента. *Научная электронная библиотека КиберЛе-*

- нинка. 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-politicheskiy-rezhim-v-kyrgyzskoy-respublike-i-etapy- stanovleniya-instituta-prezidenta>
3. Головка В. І. Особливості демократичних перетворень у посткомуністичних суспільствах. *Научная электронная библиотека КиберЛенинка*. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-demokraticeskikh-preobrazovaniy-v-postkommunisticheskikh-obschestvah>
 4. Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичне життя*. 2017. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/4939>
 5. Десять признаков культа личности в Таджикистане. *Информационная служба "Centre1.com"*. 2016. URL: <https://centre1.com/tajikistan/desyat-priznakov-kulta-lichnosti-v-tadzhikistane>
 6. Ибрагимова Д. Узбекистан: что изменилось за 23 года независимости? *BBC*. 2014. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2014/10/141015_uzbekistan_independence_soviet_past
 7. Коваль О. Революція, котра закінчилася революцією. Чого не навчили Киргизстан останні п'ять років. *Дзеркало тижня*. № 14 (794) 10-16 квітня 2010.
 8. Конституція Казахстану. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/kazakhstan.pdf>
 9. Конституція Кыргызской Республики. URL: <http://www.stat.kg/media/files/1bfbed49-805c-4460-8988-dad9b7341f70.pdf>
 10. Конституція Республіки Таджикистан. URL: <https://adliya.tj/ru/constitution>
 11. Конституція Туркменістану URL: <https://legalns.com/download/books/cons/turkmenistan.pdf>
 12. Ляшенко Т. М. Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 264–274. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_4_28
 13. Ляшенко Т. М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ : ІПіЕНД, 2011. 288 с.
 14. Масові протести у Казахстані наростають: що відбувається. *Львівський портал*. 06.01.2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/01/06/masovi-protesty-u-kazakhstani-narostaiut-shcho-vidbuvaetsia>
 15. Медушевский А. Н. Политические режимы Центральной Азии: конституционные реформы в рамках авторитарной модернизации. *Научная электронная библиотека КиберЛенинка*. 2017. URL: cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-rezhimy-sredney-azii-konstitutsionnye-reformy-v-ramkah-avtoritarnoy-modernizatsii
 16. Назарбаев Н. В потоці історії. Казахстан – 2030: Процвітання, безпека і покращання добробуту всіх казахстанців: Послання Президента країни народу Казахстану. Критичне десятиріччя. Київ: Етнос, 2006. 392 с.
 17. Назарбаев Н. Казахстанський шлях. Київ : Етнос, 2007. 392 с.
 18. Независимому Туркменистану двадцать пять лет: цена авторитаризма. Paul Stronski. *Московский Центр Карнеги*. 2017. URL: <https://carnegie.ru/2017/05/22/ru-pub-70020>.
 19. Независимому Узбекистану 25 лет: что дальше? / Paul Stronski. *Московский Центр Карнеги*, 2016. URL: <https://carnegie.ru/2016/04/04/ru-pub-63206>
 20. Олимова С. Общественное мнение, демократия и авторитаризм в Центральной Азии. *Научная электронная библиотека КиберЛенинка*. 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennoe-mnenie-demokratiya-i-avtoritarizm-v-tsentralnoy-azii>.
 21. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Москва; Вашингтон : Моск. Центр Карнеги ; Фонд Карнеги за Межд. мир, 2005. 487 с.

22. Пойта Ю. Итоги внутренней и внешней политики Кыргызстана за 2018 год. Что ожидать в 2019? *Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння*. 2019. URL: <https://cacds.org.ua/?p=5854>
23. Принципы «узбекской модели» реформ. *Информационное Агентство Uzreport*. 7 сепня 2001. URL: <https://uzreport.news/economy/printsipyi-uzbekskoj-modeli-reform>
24. Реформы в Казахстане: от намерений к действиям. Новый курс Президента РК Касым-Жомарта Токаева. *Посольство Республики Казахстан в Хорватии. Новости*. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-zagreb/press/news/details/170060?lang=ru>
25. Султон С. Смена режима в Узбекистане: «Идеальный правитель» и ограниченная либерализация. *Международное информационное агентство «Фергана»*. 2017. URL: <https://www.fergananews.com/articles/9384>
26. Узбекистан: поки затишшя перед бурею. *Німецька хвиля. Політика і суспільство*. 15.05.2005. URL: <https://www.dw.com/uk/узбекистан-поки-затишшя-перед-бурею/a-2476518>
27. Узбеков Д. Современный Кыргызстан: онтологические корни нестабильности. *Научная электронная библиотека КиберЛенинка*. 2015. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyy-kyrgyzstan-ontologicheskie-korni-nestabilnosti>
28. Чоротегин Т. Парламентская демократия – великий исторический шанс Кыргызстана. *Радио Азаттык*. 2015. URL: <https://rus.azattyk.org/a/26923187.html>
29. Шокир Х. Конституционализм в Таджикистане: путь к демократии или укрепление авторитаризма? *Научная электронная библиотека КиберЛенинка*. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionalizm-v-tadzhikistane-put-k-demokratii-ili-ukreplenie-avtoritarizma>
30. Bohr A. Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism. *Chatham House*. 2016. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2016-03-08-turkmenistan-bohr-summary.pdf>
31. Eshaliyeva K. What is happening in Kyrgyzstan? *Open Democracy*. 2019. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/what-happening-kyrgyzstan>
32. Kazakh leader Nazarbayev resigns after three decades. *BBC news*. 19 March 2019. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-47628854>

REGULARITIES AND TENDENCIES OF EVOLUTION OF POLITICAL REGIMES OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Ruslan Demchishak

Lviv Polytechnic National University,

Department of Political Science and International Relations

Mytropolyta Andreia str., 5, 79000, Lviv, Ukraine

The regularities, common and distinctive features of the functioning of the political regimes of the Central Asian states in the post-bipolar period are studied, the directions of their evolution are traced.

It was stated that the political regimes of Central Asia in general, despite the formal democratic attributes, can be interpreted as authoritarian with regional and national specifics. Moreover, in all countries of the region, the new ruling class was formed mostly of representatives of the former communist elite. Despite the similarity of the transformational processes of post-totalitarian transit, their direction differed in part.

It was found that the common characteristics of these regimes include: nepotism, corruption, usurpation of power by the president (regular use of referendums as a tool to achieve this goal), gradual reduction of civil rights and freedoms (exception – Kyrgyzstan, Kazakhstan under K. Tokayev until January

2022 and partly Uzbekistan under Sh. Mirziyoyev). Some regimes create the preconditions for the transfer of power to inheritance (Tajikistan and Turkmenistan, where it already took place in March 2022). Underdeveloped civil society and the gradual elimination of the opposition led to the monolithic regimes (with the exception of Kyrgyzstan, where two color revolutions took place). The cult of personality is in all regimes (exceptions – Kyrgyzstan and Uzbekistan under Sh. Mirziyoyev). The political elite of the region, emphasizing traditionalism and nationalism, emphasizes its own specifics and the inadmissibility of Western values (with the exception of Kyrgyzstan). The harshest authoritarian regime has been established in Turkmenistan. In Tajikistan, the rigidity of the regime is partially offset by the weakness of the central government due to the family-clan nature of social relations. Recently, there have been slight tendencies towards liberalization in Kazakhstan and Uzbekistan, but the further direction of the transformation processes in these countries will largely depend on the personal position of the leaders.

The further direction of the evolution of the political regimes of the Central Asian states in the direction of preserving the above-described regularities is predicted, with only a partial correction on the tendencies of the world political process.

Key words: political regime, Central Asia, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan.